

902
пнч

Наукова бібліотека
ім. М. Максимовича
КНУ
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

104676

н - наукова

40

В. Лічета.

Прилученне України до Москви в москоській історичній літературі.

Прилученне України до Москви не раз було метою ученої уваги москоських істориків і правників, які намагались скласти собі науково обгрунтовану думку про форму згоди між Москвою та Україною, вяснити суття історико-правничих відносин, що утворились в часу прилучення України до Москви. В історико-правничій літературі можна вказати на велике число учених праць, які так або инак торкались сього питання. Велика кількість праць являється прекрасним показчиком несхожесті думок в існуючій історико-правничій літературі. І історикам, і правникам не вдавалось вірно підійти до розв'язання не тільки історико-правничого, але й політичного задання. Дякуючи сьому в москоській історіографії нема загально-призаної думки, яка увійшла в науковий вжиток. З другого боку, прилученне України до Москви не завжди однаково інтересувало москоських істориків і правників. Через се дуже часто одно-

104676

В. ЛІЧЕТА

віді давались неповно, не завжди правничо і історично обгрунтовано. Для більшости істориків-правників прилученне України до Москви є питанням настільки відомим, що, на їх думку, не варто було його докладно студіювати і повсяк час історико-правники замість серйозного детальового розбору обмежувались поверховими замітками. З більшою увагою віднеслись до цього питання історички-українці, але і їх думки далеко не завжди були науково обгрунтовані, що, можливо, залежало і од загально-політичних умов російського життя.

Вважаючи питання про прилученне України до Москви другорядним і не надаючи йому належної уваги, історики-правники кинули в російське суспільство необгрунтовані погляди, які суспільство дуже швидко присвоїло, що в значній мірі і завважало йому підійти до розв'язання українського питання. З другого боку, історики та правники у своїх університетських курсах також мало торкались питання про прилученне України до Москви, зачеплюючи його тільки мимохідь, коли приходилось говорити про зовнішню політику і про зріст Московської держави в XVII столітті. Недивно, що люде, скінчивши вищу школу, були дітьми в українському питанні. Між тим пануючі тенденції і погляди прививались і в середній школі, через те, що навіть кращі підручники по російській історії, говорячи про приєднання України до Москви, виявляли коли не цілковите незнайомство з піднятим питанням, то, у всякому разі, повну відсутність історичного чуття і знання розбиратись в складних історичних задачах, що залежало, звісно, од тої історичної

школи, під впливом якої вони були. Тільки в останні часи, се питання знову звернуло увагу учених і його студювання тепер вже зовсім в іншому напрямі, ніж раній. Не можна не визнати трохи запізненным такий напрямок в історико-правничій науці, яке поки що не придбало прав горожанства в науці, через що в широких колах російського суспільства нема і об'єктивно наукового погляду в питанні про форму згоди України з сусідньою Московщиною.

Розглядаючи думки і погляди московської історіографії що до приєднання України до Москви, необхідно мати на увазі, як загально політичні умови російського життя, цензурні умови, які не дозволяли торкатись вищезгаданого питання, так і пануючий напрямок в історичній науці. І те і друге часто завважало історико-правнику підійти до аналізу згоди 1654 року так, як сього вимагала першорядна важливість піднятого питання. Крім того, невмінне признати за українським народом права на національне самовизначення і погляд на українську мову, як тільки на одно з наріч "общерусского языка", значно впливали на історико-правничу думку московських учених, котрі й до сього часу не можуть увільнитись від затушлих теорій та миркувань. Історико-правнича наука розросталася в Росії поволі і, до того, при вельми несприятливих обставинах. Абсолютний царизм, що дуже суворо ставився до того, аби прямо чи назадогад не висловлювались думки, що йдуть насупроти практики та теорії існуючого державного устрою, не дозволяв об'єктивно відноситись до дуже значних проблем. З другого боку, дух полицайського царства, що отруював своїми от-

руйніми газами все повітре російського життя, не дозволяв історику і правнику підняти над російською дійсністю і віднести до певного явища так, як сього потребувала об'єктивна наукова думка дослідувача. Се особливо вірно для наукового оцінювання праці *Баятшиа Каменського* „Історія Малої Росії отъ водворенія славянъ въ сей странѣ до уничтоженія гетманства“ 1830 р. Праця Б.-Каменського не згубила свого значіння і до нинішнього часу, дякуючи численним випискам з архивних документів, що переховуються в Міністерстві закордонних справ. Але його історико-політичні погляди жодної цінности з себе не уявляють. Праця виявилась присвяченою „всесвѣтлѣйшему, державнѣйшему, великому государю“, і вже се наперед сказало про її загальний дух поклонення перед абсолютизмом московського царя і разом з тим вплинуло на оцінку московської політики відносно України. Кажучи про приєднання України до Москви, Б.-Каменський розглядає сей акт, як «исполненіе желанія Хмѣльницкаго и малороссіянъ» і малює загальний вигляд подій, що були на Україні. Простота і однобічність думки Б.-Каменського краще за все виступає в його думках з приводу домагання Хмельницьким присяги з боку московських послів в непорушности українських привилей. Відмова послів—се, на думку офіціального історіографа, «виявленне міцї бояр, зумівших піддержати достоїнство господаря Росії, а саме домагання гетьмана розглядується, як «характерні приклади недовірчивости українців і їх ватажка»¹⁾. Саме приєднання «покорившагося єдиновѣрнаго народа» розгля-

¹⁾ Баятшъ-Каменскій, Історія Малої Росії, 1903 р., стор. 205,

дується, як «повернення Російському царству країни» без пролиття крові і при тому без жодних царських видатків¹⁾. Показуючи, що цар «даровалъ малороссіянамъ и ихъ предводителю разныя милостивыя грамоты, утвердилъ статьи, присланныя отъ Хмѣльницкаго»²⁾, Б.-Каменський, передаючи їх зміст, не пробує в'яснити певности правничих відносин поміж Москвою і Україною. Правниче становище України з'ясовується «милостью» царя. Отся ж «милость» може бути одібраною в любий момент, коли народ не буде її заслужувати. Не даремно офіційльний історик знаходив вірною політику Петра відносно України, котру він вирішив перетворити, маючи на увазі зради гетьманів та «внутреннее переустройство сего края при Скоропадскомъ»³⁾. Зрозуміло, що і *Маркевич* в своїй «Історії Малороссії» (1842) міг тільки обмежитись переказанням подій, без спроби глибше їх проаналізувати і дати самому факту більш об'єктивне історико-правниче освітлення. При тогочасному політичному курсі се фактично було неможливо, та й сам *Маркевич* навряд чи був у силі дати щось інше, крім пересказання літописних подій. Отже, *Маркевич* не одкидає існування договору поміж Москвою і Україною⁴⁾.

Не зважаючи на те, що праця Б.-Каменського цілком перейнята духом і тоном офіційного самодержавья, все ж таки в ній знаходяться еретичні думки з точки погляду офіційної політики. Хай «малороссійській народъ» явля-

1) Бантышъ-Каменскій, Історія Малой Россіи, 1903 р., стор. 209.

2) Ibid, стор. 257.

3) Ibid, стор. 426.

4) *Маркевичъ*, Історія Малороссіи, 1842, стор. 334, 344.

ється одновірним, але він все таки вважається, як щось окреме від московського народу. Правда, се не висловлено прямо і ясно, та і не могло бути так вияснено при тогочасних політичних обставинах, але сю думку, як лейт-мотів, що проходить через всі праці Б.-Каменського, підмітити не трудно. Шкода, що вона не досить глибоко була підтримана слідуючими російськими істориками і правниками.

Обидва вищезгадані історики по суті не належали ні до котрої історичної школи. Се особливо відноситься до Маркевича, що занадто довірливо без жодної критики відносився до своїх джерел. У них нема ані цілоти в історичному світогляді, ані сталих методологічних прямувань. Се історики-аматори, у працях котрих почувается любов і прихильність до того народу, минулу судьбу котрого вони змальовували з більшим або меншим успіхом. Але в те ж Миколаєвське царювання московська історико-правнична наука зробила більші кроки наперед, почала розвиватись під прапором сталого історико-філософського світогляду, виробляла науковий метод, потребувала об'єктивности від дослідувача і критичного відношення до джерел. Правда, сього історико-правничого напрямку не можна не визнати однобоковим. Історики і правники були прихильниками царства і державности, і ці два початки були метою їхньої дослідувачої уваги. Життя народне їх цікавило постілько, постільки народ являється об'єктом для держави і носить державні або проти-державні ідеї. «Рускій народ—єдин», не зважаючи на свої розвітлення, і його наподібність одбивається в зрості держави і державного початка, убиваючого міс-

цеві особливості і різниці, все централізуючого і скріплюючого своїм авторитетом, при чому захистителем державного початка являється переважно московський народ, дужий своєю прихильністю до своїх ватажків-царів і до православної віри.

Історико-правнича школа лічить в своїх рядах чимало блискучих іменнів, маючих великі заслуги перед московською історико-правничою наукою і утворивших цілий напрямок історичної думки, вплив котрої не згубив своєї сили і до останнього часу. Посеред представників історико-правничої школи перше місце належить *С. М. Соловйову*.

Його заслуги перед московською історичною наукою дуже великі. Його погляди до сього часу одбиваються в московській політичній та історичній думці. Як прихильник царства і державности, С. М. Соловйов давав у своїй історії малюнок зросту російської держави і державности. Гадаючи, що вся серйозність історії московського народу лежить в повільному пануванні державних початків, С. М. Соловйов в козацтві бачив лише одбиток антидержавних початків. С. М. Соловйову так і не довелось дізнатись про справжнє значіння козацтва. Одкидаюче ж відношення до сього явища цілком ясно одбивається в його пряцах. Через те і українське козацтво, з точки погляду С. М. Соловйова, явище безумовно не приємне. Для Соловйова Київська Русь, Північно-Східна і Московська Русь—се все стадії одного і того ж процесу. З розбиттям Північно-східної Русі на „удѣли“ і роз'єднанням її від Київської Русі, остання повільно увиходить у склад нової формації—литовсько-руської держави. Але коли закінчилось територіальне об'єднання Північно-східної Русі, почи-

нається процес злучення останньої з Русью литовською. Прилучення України до Москви—се лише частина в сьому великому процесі. Спільність національна і церковна була фактором, що пов'язував в одно ціле Північно-східну Русь з Литовською. Разглядаючи під таким кутом погляду взаємовідношення Русі Литовської з Московською, С. М. Соловйов ще в своїх „Очерках Історії Малороссії“ розглядав приєднання України до Москви, як акт, що був направленим до збереження в недоторкаючості руської народности та православної віри. Зрозуміло, для Соловйова правнича природа взаємовідношення Москви і України не була річчю його вченого розуміння і розглядалась ним тільки лише, як прийняття України у підданство, розуміючи останнє в прямому значинні сього слова. Того ж питання торкався С. М. Соловйов і в своїй „Історії Россій съ древнѣйшихъ временъ“: Том, присвячений українським справам, з'явився багато пізній його „Очерковъ історії Малороссії“, але істотність його поглядів залишилась нерухомою. Повстання Хмельницького Соловйов по попередньому розглядає, як рух під релігійним прапором ¹⁾). Приєднання відбулось без жодних передчасних умовин. Але далі московський уряд задовольнив „челобитьє“ українців, що було до Москви присланим з особними посланцями в березні 1654 року. Соловйов змалював досить подрібно картину всіх переговорів Хмельницького з Москвою, але, обмежуючись тільки завданням описання, Соловйов не торкнувся питання приєднання з такою глибиною, якої воно підком заслуговує. Вказуючи,

¹⁾ Соловьёвъ. Історія, Изд. общ. польск. X, стр. 1559.

що „челобитьє малороссіян“ було задоволено, хоч з важливыми виправками, Соловйов не старався в'яснити істинности ідеології українських проводирів, а також в'яснити взаємновідносини України і Москви, що утворились після статей з березія 1654 р. Так, Соловйов лише розказаав історію приєднання України до Москви, але однобічність і вузькість історико-філософського світозрозуміння повстали на перешкоді до підходу визначного історика до важного питання без такої наперед узятої, мало національної точки погляду.

Погляди Соловйова на питання про приєднання України до Москви виявились пануючими в московській історіографії. Націоналістична ідеологія московських істориків примусила їх одстоювати свої позиції, цілковито замовчуючи або закриваючи свої очі на нові факти і явища у звязку з історією приєднання України до Москви. Ця однобічність в ізученні українського питання в значній степені зменшила значінне висновків, до котрих приходили ті або інші історики. Се особливо відноситься до Карпова, котрому не можна одмовити ані в знатті джерел, ані в літературі питання. Коли Карпову доводиться на підставі документів навести малюнок минулого, се він робить з великою точністю¹⁾. Але коли не можна обмежуватись тільки одним оповіданням, а необхідно спробувати зрозуміти те або инше історичне явище, безсильність Карпова робиться ясною, а його висновки перетворюються до вельми неглибоких миркувань.

Критикуючи в своїй статті «Костомаровъ, какъ историкъ Малороссіи» висновки і спостереження українського історика

¹⁾ Жур. М. Н. Пр., 1871, №№ 11—12.

відносно подій 1654 року, д. Карпов, одхиляючи точність наведених Костомаровим відомостів, буцім то бояре дали за царя присягу держати військо запорізьське по його правах і вільностях, показав, що на Переясловській Раді не могло бути й мови про яку б там не було згоду з Москвою. Україна, що попала в дуже прикре становище, «могла тільки одного бажати,—що б її не виддали Польщі» і для цієї мети «згодилась тільки в інтересах православія» приєднати Україну ¹⁾. Маса ж народня менш за все думала про права. От і все поясненне великої події 1654 року. Коли Україна, на думку Карпова, не думала про які б там не було права, то появленне ряду конституцій України, про котрі каже Карпов можна лічити цілком незрозумілим актом московської політики ²⁾. Від схеми Соловйова не міг увільнитись навіть такий відомий майстер історичної науки, як *М. П. Милюков*, що обмежується лише згадуванням про прийатте України в підданство до Москви, не вияснюючи більш детально, в чому лежала суть цього підданства ³⁾. За те другому майстру історичної науки, фундатору нової історичної школи, пощастило трохи одійти від традиційного пояснення приєднання України до Москви, хоч і *В. О. Ключевський* торкнувся цього питання трохи поверхово, не відповідно його складовості і важности. Ключевський не зрозумів і не розібрався в українських справах що до приєднання України до Москви. Автор каже, що Москва не дуже вірила

¹⁾ Карповъ, Крит. оба источн., до ист. Малор. относящихся, ст. 18.

²⁾ Ibid, стор. 16.

³⁾ Милюковъ. Очерки русской культуры, I, стор. 59.

„бунтовлявomu гетьману“ і в той же час боялась його випустити, а тому в Москві „затягували, вичікували, як люде, що не мають власного пляну, а ждуть його від ходу подій“. Ключевський визнає, що Москва хотіла взяти Україну до своїх рук, але при обов'язкових умовах, щоб в містах сиділи московські воеводи. Хмельницький же, на думку того ж історика „думав зробитись чимсь то в роді герцога Чигиринського, управляючого Україною під далеким сюзеренним надзором царя московського і при допомозі козацької старшини“. Ключевський запевнює, що „в Москві дивились на прилученне України з традиційно-політичної точки погляду, як на продовження територіального збирання „Русской“ землі, як на відложенне великої області від ворожої Польщі, на користь вотчини московських царів“. Крім сього, в Москві мало розуміли і внутрішні українські відносини, і мало займались ними ¹⁾. Подавши картину взаємного відношення поміж Москвою і Україною, Ключевський торкнувся його постільки, поскільки се було необхідно для характеристики зовнішньої політики, зовсім не торкаючись і не розбираючись в умовах приєднання України до Москви і статей березія 1654 року. Для Ключевського українське питання—се епізод з зовнішньої політики московських царів, і до того епізод, що приніс сурйозні ускладнення у напрямку останньої. І така невдала постановка питання, тільки мимохідь зачепленого істориком, виявила великий вплив на цілу історичну школу, на покоління молодіжи, для котрої українське питання було все лише епізодом у зрості мос-

¹⁾ Ключевський. Курс, III, стор. 148, 150, 152.

ковської держави. І таке відношення до нього слідє признати домінуючим в петербурзько-московській школі істориків. Не можна не визнати сього відношення глибоко невірним і у великій мірі односторонньо освітленим. Таким чином, московські історики більш захоплені змаганням подій, обставин, при котрих відбувся акт 1654 р., ніж спробуванням в'яснити суття утворившихся поміж Москвою і Україною правничих відносин. Заповнити сей пробіл взяти на себе привидники. Але навряд і їхні думки вщерть до останнього часу можна визнати вірними. Так, для проф. *Алексеева* прилучення України до Москви є ніщо инше, як традиційна політика інкорпорації. Від професора державного права можна було чекати більш глибокого відношення до такої важкої державно-правової проблеми¹⁾. Другий відомий державовід *Коркунов* вважає, що Україна після акту 1654 р. знаходилась у васальній залежності від Москви. До менту прилучення „Україна не стояла з Москвою в рівноправних відносинах, вона була їй підлегла, хоч і мала осібного управителя в лиці гетьмана, що користувався навіть правом вести самостійно поміж-народні зносини, але український гетьман підлягав московському царю, як вищому „владителю“²⁾. За те історики московського права вирішують теж питання трохи инакше. *Сергеевич* вважає, що на Переяславській раді було дано певні завірення зберегти всі особливості України. Він цілком правий, коли каже, що приєднання України до Москви було иншим, ніж прилучення Твері, Рязані та

¹⁾ Алексеевъ. Русское Государственное Право, 1887, ст. 194—195.

²⁾ Коркуновъ. Русское гос. право, I, 1904, стор. 181.

ин. князівств. Україна залишалась особною державою, з своїм законодавством і навіть з правом зносин з закордонними державами. Таке прилученне, на думку Сергеевича, інакше і неможна пояснити, як тільки унією. Україна не з'єдналась з московським царством, а тільки визнала своїм царем царствующого в Москві царя з його нащадками¹⁾. На жаль, погляд Сергеевича на Україну, як на окреме царство не привився в історико-правничій літературі. Другий відомий історик-правник, Дьяконов визнавав, що Україні жалованою грамотою було дано широку автономію, однак лічить, що з'єднання було не тимчасовим, яким з'являється унія, а вічне, що ясно витікає з тексту жалованої грамоти. Населення приносило присягу московському царю, а не гетьману. Тому з'єднання України з Москвою Дьяконов кваліфікує, як реальну унію²⁾.

Останніми часами питання про правний стан України після приєднання її до Москви було підняте правником-державником Нольде. Йому не можна одмовити в доброму освідомленні питання. Студіюючи історію приєднання України до Москви і аналізуючи зміст актів 1654 р., Нольде вважає, що між Україною і Москвою було закладено договора, котрий признавався і пізній Петербурьським урядом. Тому „Статт Хмельницького“ завжди визнавали основним актом, що з'ясовував відносини поміж Україною та іншою Росією. Правда, в сей договір вносились важні зміни, але, не зважаючи на се, правне становище України залишалось без

¹⁾ Сергеевичъ. Лекції и изслѣдованія, вид. 3-е, стор. 106—107.

²⁾ Дьяконовъ. Очерки общ. и госуд. строя древ. Руси, 1908, ст. 246-247.

змін. Приймаючи до уваги „Статті Хмельницького“, як головний документ, що з'ясовує правниче відношення України і Москви, Нольде з'ясовує правниче становище України, як „положеніє самоуправляющейей на собственномъ правѣ, на правѣ „автономной“ единицы“¹⁾. По шляху, прокладеному Нольде пішов і Розенфельд у своїй роботі „Присоединеніє Малороссіи къ Москвѣ“ (1915). Подаючи історичний нарис України до приєднання її до Москви, д. Розенфельд вважає, що після повстання 1648 р. Україна перетворилась въ самостійну державу. Представник останньої, гетьман мав фактично необмежену владу. Рада, що стояла над гетьманом, перший час збиралася рідко, і гетьман сам правив краєм. І сусіди визнавали гетьмана головою української держави. Внутрішнє життє держави керувалось законами, що видавались гетьманом. Молода держава прагнула до зовнішньої небезпеки і національного самовизначення. Приєднання до Москви треба шукати в обставинах життя молоді держави, бо самостійно Україна проіснувати не могла. Сі умовини і примусили гетьмана розпочати переговори з Москвою про прилучення України до сусідньої держави. Але прилучення України не було підданством. Правне становище України забезпечували статті Хмельницького, що були договором поміж Україною і Москвою. Кажучи про правниче становище України після її приєднання до Москви, д. Розенфельд не згоджується з думкою Нольде, і, покликаючись на різні авторитети з обсягу державного права, знаходить можливим охарактеризувати акт 1654 року, як інкорпорацію на осібних умовинах. Прав-

*) Нольде. Очерки рус. гос. права, 1911, стор. 287, 311.

Наукова бібліотека
ім. М. Максимовича

КНУ

ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

104676

н - наукова

Ц: 0

И Л Я Х

ОРГАН НЕЗАЛЕЖНОЇ ДУМКИ

місяшник літератури, мистецтва та громадського життя.

Програм: Красне письменство. Літературно-критичні статті. Громадсько-політичні статті. Характеристика. Мистецтво—малярство, музика, театр. Дописи з-за кордону. Вісти про українське життя. Бібліографія. Некрольоги. Оповідки.

==== **Співробітники:** =====

О. Агієнко, В. Алешко, Х. Алчевська, М. Біляшевський, М. Вороний, М. Жук, Г. Журба, П. Зайцев, Х. Коломийченко, С. Криlach, проф. А. Кримський, М. Левицький, І. Липа, Х. Майстренко, Я. Мамонтов, О. Олень, Т. Осадчий, О. Підгорецький, В. Пічета, В. Різниченко, М. Рильський, В. Самійленко, О. Святогор, О. Слісаренко, В. Тарноградський, М. Філянський, Г. Хоткевич, М. Чернявський, Г. Чупринка, М. Янчук та інші.

Передплата—в конторі редакції: Київ, Маріїнсько-Благовіщенська, 123, п. 20. Вартість: річно—15 карб., $\frac{1}{2}$ р.—9 карб., $\frac{1}{4}$ р.—4 $\frac{1}{2}$ карб.

Передплату можна вносити на розклад.

Редактор-видавець *Хведір Коломийченко.*

104676